

KNYGŲ LENTYNA

ABBOS STRAŽO KNYGA APIE OBER OSTA

Rec.: Strazhas, Abba. Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg: der Fall Ober Ost, 1915–1917. Wiesbaden: Harrassowitz, 1993. 290 S. (Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München: Reihe: Geschichte; Herausgeber: Edgar Hösch, Bd. 61).

Prisipažinsiu, jau kelioliką metų neabejingas A. Stražo publikacijoms apie kaizerinės Vokietijos politiką Lietuvos atžvilgiu. Tiesa, buvo šiek tiek keista, kad A. Stražas nors tiesiogiai ir nekonfrontavo su sovietine istoriografija, tačiau jo gausūs straipsniai buvo istorikų beveik ignoruojami. Kalbama, kad ir A. Stražo daktarinė disertacija taip pat Lietuvoje nebuvo tinkamai pripažinta¹.

Emigravęs į Vakarų, žydų istorikas iš Lietuvos toliau tęsė savo tyrimus ir 1993 m. išleido vokiečių kalba monografiją „Vokiečių Rytų politika Pirmajame pasauliniame kare: Ober Ost atvejis 1915–1917“. Knyga išleista Rytų Europos instituto, įsikūrusio Miunchene, ir išėjo kaip šio instituto leidžiamų istorijos raštų 61 tomas*. Šios raštų serijos leidimui vadovauja Edgar Hösch, Miuncheno universiteto profesorius.

Vien peržvelgus panaudotos archyvinės, rankraštinės ir muziejinės medžiagos sąrašą, matyti didelis darbas, mat panaudota ne tik Lietuvos, bet ir Rusijos, Vokietijos, Šveicarijos, Izraelio archyvų medžiaga. Tiesa, ne visais atvejais tie archyvai buvo nepakeičiami nagrinėjamai temai. Pavyzdžiui, svarbiausi kaizerinės Vokietijos archyvai yra Potsdame, tačiau jie nepanaudoti. Matyt, autorius stengėsi rinkti medžiagą ten, kur galėjo, o jo galimybės ne visada sutapdavo su pretenzingos temos atskleidimo keliama reikalavimais. Vis dėlto, netgi nesutinkant su kuria nors A. Stražo išvada, sunku būtų ignoruoti jo darbo faktografinę vertę. Faktai (daugelis jų skelbiami pirmą kartą) yra kruopščiai patikrinti,

pateikiami su tiksliais nuorodomis į archyvus. Atmetus turinį ir šaltinių bei literatūros sąrašą, gyno teksto knygoje yra 270 puslapių, o iš viso nuorodų į pirminius ar antrinius šaltinius bei istoriografinius veikalus yra 1187. Vadinas, kiekvienam puslapiui tenka vidutiniškai po 4–5 išnašas, be to, neretai jos yra plačios, su komentarais. Žinoma, gaila, kad knygos gale nėra nei geografinių pavadinimų, nei pavardžių rodyklės, dėl to sunkiau rasti norimą informaciją pagal raktinius žodžius. Nebūtų pakenkę ir keletas kartoschemų, vizualiai atspindinčių Ober Ost teritoriją.

Nors žodžio Lietuva knygos pavadinime nėra, tačiau kaizerinės Vokietijos politika lietuvių atžvilgiu sudaro pagrindinį monografijos turinį. Šiuo požiūriu A. Stražo koncepcijos santrauka atrodytų maždaug taip.

Vokiečių imperialistai planavo baigti karą su rusais, atsiplėšdami dalį Rusijos imperijos vakarinių teritorijų. Po to šiose atvirose vokiečių kolonizacijai srityse ilgametės taikos metu įsitvirtinti ir ruošti placdarumą naujai Rytų ekspansijai. „Antrojo pūnų karo“ idėja buvo tuomet labai populiari tarp vokiečių generaliteto, net nacionalliberalų lyderis Gustavas Stresemann tam pritarė – rašo A. Stražas. (P. 111, 177), kartu parodydamas, kad Pirmajam pasauliniam karui vokiečių militaristai nebuvo pakankamai pasiruošę², ką ypač ūkio srityje galėjo patvirtinti visi Lietuvos gyventojai.

Pradėjusi strateginį puolimą Rytuose 1915 m. pavasarį Vokietijos kariuomenė užėmė ne tik rusų valdytą Lenkijos dalį, bet iki tų metų pabaigos sugebėjo užimti beveik visą Kuršą ir etninę Lietuvą. 1915 m. rugsėjo 4 d. vokiečių karinė valdžia įkūrė specialią valdybą „Deutsche Militärverwaltung Ober Ost“, kurios teritorinio valdymo plotas, nusistovėjęs Rytų frontui, apėmė anksčiau rusų valdžioje buvusias lietuvių žemes, didžiąją dalį Kuršo, o po to ir Gardino bei Bialystoko sritis. Šiame „Aukštųjų Rytų krašte“ (Das Land Ober Ost) okupacinė valdžia įvedė griežtą okupacinį režimą, ignoruodama vietinių gyventojų interesus ir paniekinančiai juos traktuodama, o iš krašto ūkio bandydama išspausti visus syvus fronto reikalus. Tokia karinės valdžios nuostata išliko visą okupacijos laikotarpį. Tačiau po Vasario revoliucijos Rusijo-

je, keičiantis tarptautinėms aplinkybėms, Vokietijos reicho vadovybė ėmė rengti Lietuvos ir Kuršo atplėšimo nuo Rusijos diplomatiniam-teisiniam įforminimui. Tuo tikslu reichskanclerio Th. Bethmann-Hollwego įsakymu vokiečių politiniai specialistai nuo 1917 metų ankstyvo pavasario ėmė ruošti šių teritorijų valstybinio savarankiškumo proklamavimą, visai negalvodami apie realios nepriklausomybės suteikimą šiems kraštams. Popierinė nepriklausomybė buvo reikalinga siekiant pridengti ir įteisinti aneksiją derybose su rusais ir galimose taikos konferencijose, kurios tarptautinės teisės požiūriu legalizuotų naujas sienas. Todėl vokiečiai liovėsi vienodai traktuoti Ober Osto teritorijoje gyvenančias tautines grupes ir 1917 m. pirmoje pusėje palengva perėjo prie tam tikro lietuvių interesų protegavimo, turėdami dar ir kitą tikslą – sudaryti atsvarą lenkų ekspansijos polinkiams.

Įgyvendinant tariamą nepriklausomybės planą, lemiamą reikšmę turėjo reicho ir Aukščiausios karinės vadovybės atstovų pasitarimas Binge 1917 m. liepos 31 d. Jame dėl popiežiaus rengiamų taikos pasiūlymų ir bręstančių tarptautinių derybų galimybių buvo nuspręsta forsuotai parengti prielaidas Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei ir Kuršo hercogystei paskelbti, abiejose sukuriant iš vietinių provokiškos orientacijos veikėjų po krašto tarybą (Landesrat) kaip tariamo atstovavimo organą.

Kurše, kur valdantįjį sluoksnį sudarė Pabaltijo vokiečiai, šis planas buvo įgyvendinamas be didelių sutrikimų, o Lietuvoje, nors iš pažiūros lyg ir pagal vokiečių scenarijų, buvo organizuota Lietuvių konferencija (1917 m. rugsėjo 18–23 d.), joje išrinkta Krašto taryba, pasivadinsi Lietuvos taryba, tačiau lietuvių provokiški „aktyvistai“ lošė savo žaidimą. „Lietuvių vadovai kiekvienoje politinio vystymosi stadijoje turėjo kitus tikslus ir siekius. Jų galutinis tikslas buvo visiška politinė nepriklausomybė“ (P. 275).

Popiežiaus taikos pasiūlymai, naudingesni kaizeriniam reichui ir Habsburgų imperijai, Antantės šalių nebuvo džiaugsmingai priimti, tačiau po bolševikų revoliucijos, naują prasmę įgavo separatinės taikos su Rusija projektas, o kartu ir teritoriniai klausimai tarp vokiečių ir rusų. Šiose naujose kombinacijose vokiečių pusei prireikė Lietuvos tarybos atitin-

kamo nutarimo. Vokiečiai lyg ir pasiekė savo: 1917 m. gruodžio 10 d. Lietuvos Taryba priėmė vokiečių suformuluotą nutarimą, kuris, tiesa, kartu su tą pačią dieną priimtu Lietuvos Tarybos independistine nutarimu buvo sujungti į „Gruodžio 11 d. rezoliuciją“. Ši prieštaringa rezoliucija, kaip rašo A. Stražas, tuo metu patenkino abi puses (P. 272, 279–280). Po sėkmingos karo baigties vokiečiai ignoruotų pirmąją rezoliucijos dalį, skelbusią Lietuvos nepriklausomybę, ir galėtų realizuoti savo „Plan Neuland“, tai yra detalų Ober Ost teritorijos kolonizavimo planą, parengtą 1917 m. spalio mėnesį. Pasirodo, jau buvo numatyta daug valdininkų, etatai, biudžetai, vokiečių kolonizacijos židiniai, kolonistų viešpataujantis statusas ir čiabuvių nelygiateisė padėtis (P. 246–253). Lietuviams liko viltis, kad karas kitaip pakryps ir tada atkris antroji rezoliucijos dalis, skelbusi nepertraukiamus Lietuvos ir Vokietijos reichso ryšius (P. 279–280).

Rusijoje 1917 m. gruodį, esant revoliucinei suirutei, Rusijos „dekompozicijos“ planas atrodė vokiečiams realiai artimas. Jie įsivaizdavo, kad jų formuojamos Lietuvos ir Kuršo vasalinės valstybės galės būti pavyzdžiu kitoms Pabaltijo provincijoms ir Ukrainai (P. 261–278). Tačiau nepriklausomai nuo vokiečių planų, teigia A. Stražas, dėl su okupacine valdžia bendradarbiavusių lietuvių aktyvumo dar iki 1917 m. pabaigos buvo pasiektos tam tikros pozicijos, įgijusios savo dinamiką ir vėliau leidusios įgyvendinti Lietuvos nepriklausomybės siekį. (P. 275).

„Visa šio periodo pagrindinė lietuvių generacija, ne tik liaudies masės, visus ateinančius 22 metus išlaikė negatyviausius prisiminimus apie šį vokiečių okupacijos periodą, ir atsispindėjo skelbtuose ir neskelbtuose atsiminimuose. Tik sovietų invazija 1940 m. suteikė akstiną naujoms emocijoms“ (P. 280). – Taip baigiasi ši monografija.

Toliau pateiksime vieną pavyzdį, iš kurio matyti autoriaus indėlis istorijos mokslui. A. Stražas pateikia įdomų dokumentą, kurį jis rado Maskvos kariniame istoriniame archyve (P. 264–265). Pasirodo, po paliaubų 1917 m. gruodį, separatinių taikos derybų su bolševikais išvakarėse, vokiečiai sudarė slaptą sutartį su Lenino bendražygiais komisarais. Vokiečių žinių agentūra (Deutsche Nachrichtendienst), kuri karo metu vykdė

slaptas žvalgybos funkcijas, derėjosi su bolševikais. Šių derybų protokolo rusiškas variantas ir pateko į A. Stražo rankas. Šį rusišką protokolą 1918 m. sausio 15 d. savo parašais patvirtino vokiečių žinių agentūros vadovas Hoferis ir jo adjutantas Kreisleris, prieš tai sutikrinę su vokišku originalu. Pagal šį protokolą, kaip „rusų vyriausybės atstovai“ dalyvavo Krylenko, Volodarskij, Zalkind, Urickij, Raskolnikov, Faerabend, Antonov, Dzeržinskij, Kudrjavcev, Skrynin. Kaip „vokiečių karinės vadovybės atstovai“ protokole figūruoja: von Gott, Taubner, Erich von Schünemann, Rausch. Kaip matyti iš A. Stražo pateiktų protokolo ištraukų, pagrindinis slaptų derybų klausimas buvo teritorinis ir lietė visų pirma Lenkiją. A. Stražo nuomone, vokiečiai norėjo padaryti vienašališką Lenkijos „ketvirtąjį padalijimą“ ir priversti rusus tai neoficialiai pripažinti dar iki Brest-Litovsko taikos derybų pradžios. Be to, žinoma, buvo paliestas ir vokiečių okupuotos Pabaltijo dalies klausimas. Kaip teigia A. Stražas, remdamasis minėtu protokolu, bolševikai pripažino Lietuvą, Kuršą ir okupuotą Lifliandijos dalį kaip Vokietijos valdomas sritis. Šie A. Stražo pateikti faktai griauja ne tik sovietinės, bet ir šiuolaikinės vokiečių istoriografijos mitus apie tai, jog esą bolševikai 1917–1918 m. atsisakė slaptosios diplomatijos.

Nors savo knygoje A. Stražas nevengia tolesnių ekskursų į praeitį, pavyzdžiui, rašydamas apie vokiečių-latvių santykius ar latvių tautinį atgimimą, tačiau aptardamas lietuvių aktyvumą Pirmojo pasaulinio karo metais, nesieja jo tiesiogiai su ankstesniu lietuvių tautiniu judėjimu. Net ir lietuviškos spaudos draudimas minimas gana specifiniame kontekste. Dėl to mažiau Lietuvos istoriją žinančiam skaitytojui galėtų susidaryti įspūdis, jog modernios Lietuvos valstybės gimimas tebuvo vien tarptautinių politinių intrigų rezultatas. Jei patys lietuvių intelektualai dar bandė savo valstybės genezę išvesti iš gilesnės praeities, kas deklaruota ir Vasario 16-osios akte, tai daug kam už Lietuvos ribų ar net pačioje Lietuvoje, pavyzdžiui, į rusų kultūrą įaugusiems žydų intelektualams, nepriklausomos Lietuvos atsiradimas buvo apskritai sunkiai suvokiamas dalykas, paaiškinamas nebent tik atsitiktinumų grandine, kurioje vokiečiams priklausė bene svarbiausias vaidmuo.

Kruopščiai išstudijavęs Pirmojo pasaulinio karo laikų šaltinius, A. Stražas ir parašė išsamią studiją apie to meto (1915–1917) vokiečių politiką okupuotoje Lietuvoje, kartu analizuodamos ir Kuršą. Matyt, kad knyga – daugelio metų darbo rezultatas ir nors autorius koregavo kai kurias savo ankstesnes išvadas, atsisakė įprastų sovietinei istoriografijai stereotipinių vertinimų, tačiau ilgamečiai konstruktai, susiformavę sovietiniais metais, matyti. Bet ar galėjo būti kitaip, ar tai vien tik ideologijos ir ideologinio prisitaikymo problema?

Knygos pradžioje A. Stražas iškelia keletą fundamentalesnių istorijos klausimų. Pavyzdžiui, gana šiuolaikiškai jis interpretuoja gerai žinomą Frydricho Schlegelio pasakymą: „Istorikas yra į praeitį žiūrintis pranašas“. Juk kiekvienas istorinis reiškinyss atsiranda iš daugelio stipriau ar silpniau veikiančių procesų. „Tačiau kadangi istorikas yra nepajėgus iki galo šių faktorių visumos išanalizuoti, ir jei jis ir taip daug vargsta, tai kiekviena istorinė tezė yra daugiau ar mažiau „į praeitį nukreipta pranašystė“, – rašo A. Stražas (P. 10). Tokia pažiūra autorius artimas konstruktyvistinei refleksijai, vis labiau populiariausiai infovisuomenės teoretikų ir publicistų³. Kitaip sakant, kiekvienas istorikas yra suverenus istorinių žinių vadybininkas, su savo konstruktais ir parinktais faktais bandantis paaiškinti praeitį, kurios veidrodinis atvaizdas iš esmės yra neįmanomas. Istorija yra pusiau mokslas, pusiau menas. „Ir jei kiekvienas menininkas pasaulį mato įvairiai, tai yra natūralu, kad apie tą pačią istorinę asmenybę arba apie tą patį istorinį dalyką gali pasirodyti daug monografijų, kurios skirtingai nušviečia vieną ir tą pačią temą“, – rašo aptariamąs knygos autorius (P. 11).

A. Stražo knyga daug prisideda prie kaizerinės Vokietijos Rytų politikos ir Ober Osto tikrovės pažinimo. Tai pakol kas yra solidžiausias istoriografinis bandymas integraliai parodyti kaizerinės Vokietijos politiką okupuotos Lietuvos ir Kuršo atžvilgiu iki 1918 metų pradžios. Šiuo požiūriu autoriaus nagrinėjamų problemų spektras gana įvairus. Atskleidžiamos ne tik okupacinio režimo sąlygos, bet ir Vatikano požiūris į Lietuvą, vokiečių katalikų vadovybės pažiūra, Rusijos Laikinosios vyriausybės nuostata lietuvių klausimu, lietuvių politinis aktyvumas Rusi-

joje bei neutraliame užsienyje, Pabaltijo vokiečių („vokiškų baltų“) laikysena karo metu, padėtis Kurše, vokiečių karinės vadovybės planai, Ober Osto problemų svarstymai Reichstage, Lietuvos Tarybos veikla iki jos oficialaus „atidarymo“ 1918 m. sausio 9 dieną ir kiti klausimai. Ypač daug dėmesio autorius skiria ginkluotų miško grupuočių dalyviams, kuriuos vokiečiai vadino banditais, carinės Rusijos valdžia – partizanais, o liaudis dar ir „miško broliais“ arba „plienčikais“, mat daug jų buvo iš vokiečių karinės nelaisvės pabėgę rusų kareiviai.

Žinoma, kai kurie svarbūs klausimai liko neaptarti, pavyzdžiui, padėtis švietimo srityje. Juk žinoma, kad vokiečių okupacinė valdžia žymų kalbininką Aleksandrą Kuršaitį nuo 1917 metų paskyrė okupuotos Lietuvos mokyklų inspektoriumi, būtent kaizerinės okupacijos metu lietuvių kalba įsigalėjo kaip pagrindinė lietuviškose mokyklose. Atrodo, kad, išstumdama rusų kalbą ir įvesdama sustiprintą vokiečių kalbos dėstymą, okupacinė valdžia kartu sudarė sąlygas lietuvių kalbos atgimimui švietimo sistemoje. Dėl to būtų sunku patikėti, jog lietuviai tarpukario laikotarpiu turėjo tai užmiršti ir vertinti vien negatyviai. Kitaip sakant, ne viskas buvo taip jau blogai kaizerinės okupacijos laikotarpiu, jei vertintume lietuvių tautinės emancipacijos požiūriu. Interesai gali būti ne tik priešingi, bet ir sutapti, bent jau iš dalies.

Nepaisant visų komplikuočių XX amžiaus peripetijų vokiečių ir lietuvių santykiuose – didelės valstybės ir mažos tautos, egzistavo tam tikras politinių (sakykim, geopolitinių) interesų bendrumas, nors ir asimetriškas, be to, kitokio pobūdžio nei vokiečių santykiuose su latviais ir estais. Pabaltijo vokiečiai apie 700 metų valdė latvius ir estus. Tuo tarpu, išskyrus trumpalaikius okupacijų laikotarpius, vokiečiai niekada nevaldė Lietuvos į rytus nuo buvusių Rytprūsių sienos. Perskaičius A. Stražo knygą, susidaro įspūdis, jog Ober Osto karinė valdžia nesuprato lietuvių tautinių aspiracijų arba suprato nepakankamai, arba apskritai net nesistengė suprasti. Bet, atrodo, tai buvo bendra vokiečių imperializmo problema Vidurio Rytų Europoje. Sustiprėjusi Bismarko suvienyta Vokietija, valdoma kaizerio Vilhelmo II, Pirmojo pasaulinio karo metais pasirodė pajėgi užimti didelius plotus Rytuose, bet nepajėgi ten ilgiau

įsitvirtinti. Suvienytos Vokietijos globalinės ekspansijos pirmasis ciklas baigėsi pralaimėjimu, bet jis padėjo tautoms sukurti nepriklausomas valstybes. Šia prasme esminiai yra 1918–1919 metai, kurių A. Stražas savo monografijoje neapėmė.

NUORODOS

¹ A. Stražo daktarinės disertacijos rankraštis rusų kalba saugomas Vilniaus universiteto rankraščių skyriuje. Žr.: *Стражас А. III. Земля Оберост*“ и ее место в германской восточной политике в годы мировой войны. Т. 1–3., Вильнюс, 1970. (Диссертация на соискание ученой степени д-ра исторических наук. Вильнюсский государственный педагогический институт.)

² A. Stražas cituoja generolą leitenantą Dr. Grönerį, kuris 1917 m. liepos 30 dieną Viurtembergo karališkosios valstybės ministerijos slaptame pasitarime iškėlė kaip klaidą tai, kad Vokietija, karui prasidedant, neturėjo jokios ūkinės mobilizacijos. Žr.: Ten pat, P. 147.

³ Orientuotis informacijos sraute gali tik tie, kuriems pasiseka žinojimą faktiškai konstruoti iš milijonų prieinamų informacijų, nes be tų konstrukcijų tos informacinės dalys, atskirai paimtos, yra bevertės. Žr.: *Hoch A. Ich denke, also surf' ich* (Die Suchmaschinen im Internet werden immer raffinierter, die Informationsmengen wachsen, aber dennoch sind viele Nutzer hilflos) // *Süddeutsche Zeitung*, 29./30./31. März 1997. Nr. 73. S. V1/1.

ARŪNAS VYŠNIAUSKAS